

Гайдай Д.Ю.

ВПЛИВ ЗАХІДНИХ МЕДІА НА ПЕРЕБІГ ВІЙНИ В БОСНІЇ І ГЕРЦЕГОВИНІ (1992–1995)

Етнічні конфлікти на території колишньої Югославії викликали безпрецедентну увагу міжнародних медіа. Для розкриття впливу медіа на динаміку цього конфлікту та формування позиції міжнародної спільноти щодо шляхів його врегулювання у статті проаналізовано діяльність західних журналістів у Боснії. Саме гострі журналістські репортажі із Сараєва вивели Боснію на чільне місце в міжнародному порядку денному та легітимізували зовнішню військову інтервенцію як єдиний спосіб зупинити насильство.

Ключові слова: *медіа, ООН, військовий конфлікт*

Dariya Haidai. *The influence of western media on the course of the war in Bosnia and Herzegovina (1992-1995 years). Ethnic conflicts on the territory of the former Yugoslavia received unprecedented attention of international media. The article comprises analysis of the work of Western journalists in Bosnia what helps to define the impact of media on conflict dynamics and attitudes of the international*

community toward its resolution. Outraged journalists reports from Sarajevo made Bosnia a main issue on the international agenda and legitimize foreign military intervention as the only way to stop the violence.

Keywords: *media, United Nations, armed conflict*

На початку 1990-х років оглядачі відзначали надзвичайне зростання впливу засобів масових інформації на міжнародну політику. Зникнення ідеологічних обмежень, які існували в період «холодної війни» разом із досягненнями в сфері інформаційних технологій, перетворили світові медіа на самостійних і впливових гравців на міжнародній арені. Війна в країнах колишньої Югославії стала одним з перших конфліктів, на перебіг та врегулювання якого безпосередньо впливали західні ЗМІ.

Для переважної більшості зовнішніх спостерігачів війна в Боснії і Герцеговині (1992–1995 рр.) була незрозумілим, заплутаним конфліктом між трьома націями, кожна з яких мала свою «правду». А тому одним з головних завдань учасників конфлікту стало переконати міжнародну спільноту в справедливості саме своїх вимог. Посередником у цьому процесі стали міжнародні медіа, і, отже, війну з «поля битви» було перенесено на «шпальти газет». Однак більшість дослідників боснійської війни приділяють надзвичайно мало уваги інформаційному виміру цього етнічного конфлікту. Висвітлення війни в Боснії провідними західними медіа досі не стало об'єктом ґрунтовного академічного дослідження, а тому залишається предметом політичних спекуляцій. Аналіз діяльності західних журналістів у зоні конфлікту – їхніх відносин з учасниками конфлікту та миротворцями ООН – дає змогу розкрити характер впливу міжнародних медіа на динаміку протистояння. Досвід Боснії є певною мірою «енциклопедичний» для дослідника, котрий прагне зрозуміти роль сучасних медіа у міжнародній політиці.

На процес врегулювання конфлікту міжнародні медіа впливають кількома шляхами. По-перше, вони відіграють центральну роль у формуванні політичної атмосфери навколо мирних переговорів. По-друге, впливають на зміст

дебатів та встановлення легітимності сторін, що беруть участь у мирному процесі. І, зрештою, сторони конфлікту у своїй стратегії та поведінці можуть орієнтуватися на медіа, сподіваючись таким чином здобути підтримку міжнародної спільноти. Стівен Бадсі, британський дослідник відносин медіа та ООН, зазначає, що військово слабкі держави, які перебувають у стані війни, намагаються використати вплив американських медіа для здобуття військової переваги або переорієнтації миротворчої операції ООН на свою користь [1]. Адже, з одного боку, провідні американські видання мають міжнародний статус, а з іншого – суттєво впливають на політику Вашингтона.

Всі сторони боснійського конфлікту намагались через медіа вплинути на міжнародну спільноту (а особливо на громадську думку США), що неабияк ускладнювало миротворчі зусилля ООН. Для досягнення цієї мети військової сили сторін могли навіть атакувати власні позиції або мирне населення своєї етнічної групи. Голова миротворчого контингенту ООН (СООНО), генерал-майор Левіс МакКензі на своїй прес-конференції 21 липня 1992 р. заявив, що саме через таку поведінку сторін неможливо було досягти угоди про припинення вогню [2, с.308]. Найчастіше у провокаціях миротворці ООН звинувачували боснійських мусульман.

Слабкість військових сил уряду Боснії і Герцеговини порівняно із сербськими та хорватськими частинами, що проявилась вже у перші місяці війни, змушувала Сараєво шукати інші шляхи для захисту інтересів мусульманського населення. Головні зусилля було спрямовано на завоювання симпатій міжнародної спільноти (перш за все, американського уряду), що мало згодом перерости у пряму військову допомогу. Польський дослідник Марек Вальденберг зазначає, що інформаційна війна проти сербів була успішною: з одного боку – завдяки зусиллям піар-компанії Ruder Finn, яка почала працювати на боснійський уряд з червня, а з другого – через відсутність ефективної протидії з сербської сторони [3, с.190-192].

Лідери боснійських сербів, контролюючи у 1992 році більшу частину території Боснії, були готові сісти за стіл

переговорів, щоб у мирній угоді закріпити свої територіальні здобутки. Їхні інтереси збігались з інтересами представників ООН, які прагнули якнайшвидшого припинення вогню. Натомість лідери боснійських мусульман були зацікавлені в ескалації конфлікту як прологу до зовнішньої військової інтервенції. Як зазначав у своїх мемуарах британський дипломат Девід Оуен, «мусульмани не могли прийняти угоду, яка б базувалась на наявній лінії протистояння, а тому в їхніх інтересах було дестабілізувати ситуацію через різні провокації та порушення домовленостей» [4, с.199].

Протягом 1992 року між керівництвом миротворчої місії та боснійським урядом наростав гострий конфлікт. Командування СООНО звинувачувало лідерів боснійських мусульман у зриві мирних переговорів та порушенні угод щодо припинення вогню. Зокрема, французький генерал Філіп Моріллон після своєї відставки з поста командира СООНО наприкінці червня 1993 року відповідальність за провал переговорів щодо зняття облоги Сараєва поклав цілковито на боснійський уряд, який, за його словами, бажав зберегти місто як об'єкт співчуття міжнародної громадськості [5]. У своїх мемуарах Девід Оуен зазначив: «серед військового командування ООН переважав погляд, що найбільша проблема СООНО – це мусульмани» [4, с.199– 200].

Західні журналісти, перш за все американські, у цьому конфлікті стали на сторону боснійського уряду, що спричинилося до остаточного розриву між ними та керівництвом миротворчої місії. За словами одного із високопосадовців ООН, «Більшість журналістів в Сараєві були переконані у необхідності зовнішньої військової інтервенції проти сербських агресорів і прагнули зробити все від них залежне, щоб міжнародна спільнота відважилась на такий крок» [6, с. 158– 174]. До того ж, у перші місяці війни медіа були зброєю саме в руках миротворців. Так, за словами генерал-майора МакКензі, він неодноразово використовував «світову громадську думку» як інструмент тиску та гарантію дотримання сторонами перемир'я [2, с.219].

Взаємні звинувачення у необ'єктивності, заангажованості та непрофесіоналізмі стали невід'ємною рисою численних публікацій та виступів представників обох сторін – медіа та ООН. Так, командир СООНО у 1994–1995 роках, британський генерал Майкл Роуз прямо заявив, що міжнародні медіа стали частиною пропагандистської машини боснійського уряду та підживляли миротворчі зусилля ООН [4, с.119]. Натомість американські журналісти вважали, що саме їхнє розуміння ситуації в Боснії є правильним, а керівництво місії, піддавшись сербській пропаганді, мало спотворені уявлення про боснійські події. На думку американського журналіста Тома Гіелтона, чиновники ООН не мали ні часу, ні ресурсів для з'ясування політичних та історичних передумов війни, а тому некритично сприймали пояснення, які вони чули у щоденних розмовах [з сербами]» [7].

Обидві сторони – західні репортери та керівництво СООНО – стверджували, що саме вони були обізнанішими з боснійською ситуацією. Як зауважив Том Гіелтон, західні репортери, «розділяючи терор з жителями Сараєва, переховуючись від сербських обстрілів ночами у підвалах та будучи свідками того, як людей вбивали на вулицях міста, не могли сплутати – як деякі високопосадовці ООН – хто є жертвою, а хто агресором» [7]. Своєю чергою миротворці підкреслювали, що саме вони володіли найповнішою інформацією про ситуацію на всій території Боснії, а не лише в оточеному Сараєві. За словами Брендана Ошеа, котрий перебував у Боснії як спостерігач від ЄС, «американські журналісти не розуміли, що лише міжнародні спостерігачі, агенти яких працювали на всій території регіону, могли давати збалансовані оцінки» [8, с.4].

Проаналізувавши діяльність західних журналістів у Боснії, Том Гіелтон дійшов висновку, що причиною антагонізму між ними та СООНО було те, що вони мали різні, інколи конфліктні/ протилежні, обов'язки в Боснії. Так, задля продовження переговорного процесу представники ООН вважали за краще не афішувати порушення сербами гуманітарного права [9, с.84]. До того ж, оскільки доставка гуманітарних вантажів була неможливою без

співпраці із сербською стороною, керівництво місії намагалось налагодити з сербами добрі стосунки. Своєю чергою, західні журналісти вважали своїм обов'язком викрити правду про сербські «злочини».

Безперечно, конфліктність завдань миротворців та представників медіа ускладнювала їхню співпрацю в Боснії, однак це тертя є невід'ємним елементом будь-яких миротворчих зусиль. Успішний мирний процес потребує терпіння та спокійної атмосфери, тоді як медіа – негайного результату та сенсації [10]. Особливість ситуації, що склалась в Боснії, полягала в гостроті цього конфлікту, адже погляди миротворців та журналістів кардинально розходились стосовно головного питання – характеру боснійської війни. Якщо журналісти подавали війну в Боснії як сербську агресію, то представники ООН наполягали на тому, що серед сторін конфлікту немає невинних: «всі мали кров на своїх руках» [8, с.4]. Різнилися і їхні варіанти врегулювання конфлікту: якщо керівництво СООНО послідовно і категорично виступало проти військової інтервенції, то більшість журналістів відверто закликали до застосування сили проти агресора.

Найскептичніше щодо діяльності миротворців ООН висловлювались американські медіа, вони досить песимістично ставились і до можливості врегулювання конфлікту шляхом переговорів. У номері «Time» від 15 червня одну зі статей було повністю присвячено миротворчій діяльності ООН. Автор статті, Чарльз Краусамер, доводить, що ситуація в Боснії є яскравим доказом провалу концепції колективної безпеки, ядром якої мала бути ООН. На його думку, беспорядність миротворців ООН у Боснії була цілком передбачуваною, зважаючи на неготовність ООН «створити мир», який би і оберігали миротворці. Краусамер підкреслював, що лише США як єдина світова супердержава здатна зупинити агресора та умиротворити сторони конфлікту [11].

Примітним у цьому контексті є також інтерв'ю з командиром СООНО, генералом Левісом МакКензі, яке з'явилось в номері «Time» від 17 серпня. Головну увагу журналіст «Time» Даніель Беньямін зосередив на перспек-

тиві військової інтервенції, ігноруючи висловлювання МакКензі, що єдиним шляхом врегулювання конфлікту залишаються переговори [12]. У цьому ж номері було надруковано статті, в яких йшлося про жахи сербських «концентраційних таборів» та звучали заклики покарати «злочинців»: «міжнародна спільнота має створити нову етику, нові інституції, які б охороняли не держави, а права людей» [13]. Зрозуміло, що на такому тлі заяви генерала МакКензі про відповідальність всіх сторін та необхідність змусити Сараєво сісти за стіл переговорів сприймали як потурання агресії.

Британська преса прихильніше ставилася до миротворчих зусиль ООН та діяльності СООНО. Зокрема, оглядачі «The Economist» у відповідь на гостру критику в американських виданнях миротворчої місії ООН підкреслювали, що генерал Левіс МакКензі робить все від нього залежне: «сучасна тенденція – думати, що міжнародна спільнота має будь-якою ціною захищати права людини. Інколи ООН справді може щось зробити, але найчастіше – ні» [14]. Однак, звичайно, за впливовістю британська преса не могла конкурувати з провідними американськими виданнями, які мали міжнародний статус.

Протягом війни між західними медіа та представниками ООН було чимало інформаційних воєн. Адам ЛеБор, автор ґрунтовного дослідження діяльності ООН в Боснії, вбачає причину їх виникнення в тому, що керівництво місії ООН намагалось контролювати потік інформації щодо ситуації в зоні конфлікту [9, с.84.]. Ставлячись з підозрою до будь-яких рішучих дій міжнародної спільноти в Боснії, посадовці ООН протидіяли поширенню інформації про злочинні дії сербів, які могли спровокувати жорстку відповідь міжнародної спільноти.

Засудивши діяльність СООНО як «співучасть у злочині», журналісти прагнули викрити правду про цю війну. Однак емоційні репортажі про страждання мусульманського населення від рук сербських націоналістів формували негативну атмосферу навколо мирних переговорів. Проаналізувавши вплив медіа на миротворчий процес у Боснії, Стівен Бадсі дійшов висновку, що переговорні зусилля ООН могли б бути набагато

успішнішими за умови збалансованої та нейтральної позиції західних медіа [1]. Частину відповідальності за провал миротворчих ініціатив ООН дослідник покладає і на керівництво миротворчої місії, яке не змогло ефективно протидіяти антимиротворчій пропаганді, особливо прихованій, яку вело керівництво боснійських мусульман.

Відомий критик медійного висвітлення війни в Боснії, Пітер Брок, наголошував на відповідальності медіа за радикалізацію ситуації та продовження протистояння. Закликаючи до агресивніших дій для припинення етнічних чисток, західні журналісти сформували в лідерів боснійських мусульман переконання, що посилення етнічних чисток призведе до міжнародної інтервенції. Можливо, без потужної антисербської пропаганди західних медіа таких подій, як масові вбивства в Сребреніці чи снайперські обстріли в Сараєво, могло й не бути [15].

Війна в Боснії була одним з перших конфліктів, за яким мільйони людей могли безперервно спостерігати по телевізору. Потужне медійне висвітлення боснійської війни привернуло до неї увагу США та інших західних країн, змусило міжнародну громадськість співчувати жертвам цієї війни, вивівши її на чільне місце в міжнародному порядку денному. У своїй промові у червні 1996 року в Німеччині генеральний секретар ООН Бутрос-Галі підкреслив зростання ролі медіа у міжнародній політиці: «обираючи, які події та проблеми висвітлювати, а які ігнорувати, медіа мають величезний вплив на формування міжнародного порядку денного» [7]. Цю думку було поширено не лише серед персоналу міжнародних організацій, а й серед самих політиків, діяльність яких зазнала суттєвих змін із появою прямих репортажів (наживо). У розпал боснійської війни в Конгресі США було проведено комітетські слухання з питання впливу телебачення на зовнішню політику США [16].

Телевізійне висвітлення конфліктів розглядали як новий фактор у процесі прийняття зовнішньополітичних рішень. Для позначення зв'язку між гострими телевізійними репортажами та прийняттям політичних рішень навіть з'явився спеціальний термін «ефект CNN» – «безперервні, у режимі реального часу, новинні репортажі про далекі

військові конфлікти, які містять в собі потужний заклик до дії» [17, с.97.].

Досліджуючи вплив телебачення, слід пам'ятати, що це короткі новини в мінімальному контексті. Інша річ – редакторська політика авторитетних періодичних видань, які не лише повідомляли про ситуацію в Боснії, а пояснювали причини та наслідки подій, що відбулися. Заплутаність конфліктів на території колишньої Югославії та необізнаність західних політиків (особливо в США) з балканським регіоном підсилювали значення публікацій у поважних виданнях, що розкривали характер та значення цього конфлікту. Як зазначав відомий журналіст Роберт Каплан, функція «показати» замінила функцію «пояснити», це була перемога телебачення над друкованим словом [18].

Аналізуючи вплив медіа на політку Білого дому, Стівен Бадсі доводить, що випадок Боснії у цьому плані не був унікальним, і розвиває «гіпотезу про еліти». Дослідник стверджує, що масову громадську думку в США визначають різномірні групи еліт, що складаються з членів уряду, представників бізнесу, військового сектору та медіа [1]. Їхній вплив особливо помітний у домені зовнішньої політики з огляду на відсутність потужних альтернативних джерел інформації. Висновком з цієї гіпотези стало переконання, що вплив американських медіа на зовнішньополітичні справи забезпечено не так званим ефектом CNN, а публікаціями авторитетних видань (The New York Times, The Washington Post, Wall Street Journal).

Боснійська проблема не сходила із зовнішньополітичного порядку денного США від серпня 1992 року. Провідні американські ЗМІ, особливо періодичні видання, не давали змоги Вашингтону «забути» про конфлікт на Балканах, вимагаючи конкретних кроків для припинення страждання мирного населення та покарання агресора. Однак вимоги провідних медіа йшли врозкид з позицією Адміністрації Білла Клінтона, яка не бажала ризикувати життям американських солдатів у небезпечній операції. Окрім того, існували сумніви, що зовнішнє військове втручання справді принесе мир, а не дедалі більше дестабілізує ситуацію в регіоні. Тому, як влучно підсу-

мував працівник держдепартаменту США, «мета політики США – не допускати появи Боснії на передовицях газет. Кожен день, коли Боснія не з'явилась у новинах, – це ще один успішний день» [19].

Оскільки Вашингтон не був достатньо обізнаний з балканським регіоном і не мав там чітко визначених інтересів, то вплив американських медіа на його оцінку боснійської ситуації постійно зростає. Том Гіелтон, як і ряд інших дослідників впливу медіа, наголошує, що «у разі відсутності політичного консенсусу, в процесі прийняття політичного рішення зростає значення того, як саме висвітлюється конфлікт у медіа» [7]. Головним інтересом політики Адміністрації Клінтона в Боснії стало уникнення гострої критики з боку американських медіа. Тому не можна стверджувати, що оскільки інтервенція НАТО розпочалась аж у 1995 році, Вашингтону вдавалося ефективно протистояти тиску медіа і утримуватися від втручання в боснійський конфлікт. Насправді, Адміністрація як Джорджа Буша, так і Білла Клінтона не могла залишати без відповіді сенсаційні репортажі про грубі порушення прав людини в Боснії, хоча вибір варіанта цієї відповіді міг не збігатися з очікуваннями медіа. Після невдалої гуманітарної інтервенції в Сомалі наприкінці 1992 року Вашингтон був неготовий взяти участь у набагато складнішому конфлікті в Боснії. Тому обговорювали можливості непрямой підтримки боснійських мусульман, зокрема через зняття ембарго на поставки зброї та розширення мандату НАТО в Боснії.

Вважаючи своїм головним обов'язком захист жертв цієї війни, американські журналісти засуджували мирні плани перемир'я як несправедливі та такі, що суперечать моральним цінностям Заходу. Девід Оуен, описуючи у своїх мемуарах реакцію преси на запропонований ним в січні 1993 року мирний план, зазначав про надзвичайну критичність американської преси. «Time» оцінив план Девіда Оуена як нагороду Слободану Мілошевичу за агресію, такої ж думки дотримувались й оглядачі «The New York Times». І хоча публікації у «Washington Post», за словами Девіда Оуена, «не були настільки безглуздо

негативними, вони не змінювали загальну політичну атмосферу навколо переговорів» [4, с.100-102.]. Отже, заклики Девіда Оуена до президента США покласти край всім дискусіям щодо можливості військової інтервенції та дати зрозуміти Алії Ізетбеговичу, що альтернативи переговорам не існує, залишились непочутими.

Зовсім інший характер мали публікації в британській пресі. Лондонський «The Times» позитивно оцінив можливість укладення мирної угоди, хоча й закликав підкріпити її військовою силою [20]. На відміну від свої заокеанських колег, британські оглядачі обережніше ставились до перспективи зовнішньої військової інтервенції. Частково це можна пояснити тим, що британська преса зберегла відносний плюралізм думок у висвітленні боснійської ситуації [3, Р.187]. Однак, як було згадано раніше, у впливі та ресурсах британська преса не могла змагатися з американською.

Позиція західних журналістів щодо миротворчих зусиль ООН та сторін боснійського конфлікту демонструє їхню деструктивну роль у миротворчому процесі. Засудивши діяльність СООНО як «співучасть у злочині», журналісти прагнули за будь-яку ціну розповісти правду про боснійську війну. Однак емоційні репортажі про страждання мусульманського населення від рук сербських націоналістів формували негативну атмосферу навколо мирних переговорів. Заяви журналістів про здійснення «геноциду» в Боснії неабияк ускладнювали переговорний процес, адже делегітимізували статус сербських учасників.

Провідні американські видання гостро критикували розроблені міжнародними посередниками мирні плани (як такі, що легітимізують агресію) та неготовність міжнародної спільноти до рішучих дій. І хоча гострі репортажі 1992 року про страждання мирного населення не переконали західних лідерів застосувати силу проти сербів, увага, яку отримала Боснія в американських медіа, перетворила її на одне з головних зовнішньополітичних питань Адміністрації президента Білла Клінтона. Вимоги головних медіа зупинити геноцид у Боснії змушували Вашингтон до активнішого втручання в конфлікт, а отже, підтримували

надію лідерів боснійських мусульман на зовнішню військову допомогу.

Боснійська війна стала одним з перших прикладів т.зв. «інформаційних воєн» новітнього часу, коли військова перемога на «полі битви» не обов'язково означала перемогу у війні. Зберігаючи значну військову перевагу та контролюючи до 70% території Боснії, серби протягом першого року війни програли боснійським мусульманам на інформаційному фронті. За станом на середину 1993 року можливість розповісти сербську «версію подій» вже було втрачено, і не лише через домінування антисербських текстів у західних медіа, а й через дії самих сербів. Навіть стримані у своїх оцінках британські видання різко засудили боснійських сербів як ініціаторів «етнічних чисток». Ставши на бік найслабшої сторони цього конфлікту, західні репортери закликали до переосмислення принципів воєнної журналістики та своїх обов'язків у зоні військових дій.

---

1. Badsey Stephen The Media and UN 'Peacekeeping' Since the Gulf War // Journal of Conflict Studies. – Vol. XVII. No. 1. – 1997. – Режим доступу: <http://www.lib.unb.ca/Texts/JCS/bin/get.cgi?directory=SPR97/articles/&filename=badsey.html>.

2. MacKenzie Lewis Peacekeeper: the road to Sarajevo. – Douglas & McIntyre, 1993.

3. Waldenberg M. Rozbicie Jugoslawii. – Warszawa, 2005.

4. Owen David Balkan Odyssey. – Harcourt, 1995.

5. Brock Peter Dateline Yugoslavia: The Partisan Press // Foreign Policy. – Nr 93. – Winter 1993-94.

6. Foreign Policy. – No. 94 – Spring, 1994.

7. Gjelten Tom Professionalism in War Reporting: A Correspondent's View // Conference «Journalism Covering Conflict: Norms of Conduct» sponsored by the Carnegie Commission on Preventing Deadly Conflict at the School of International and Public Affairs. – Columbia University, 1999.

8. O'Shea Brendan The modern Yugoslav conflict 1991-1995: perception, deception and dishonesty. – Frank Cass: 2005.

9. LeBor Adam Complicity with Evil: The United Nations in the Age of Modern Genocide – Yale University Press New Haven & London, 2006.

10. Wolfsfeld Gadi The Inherent Contradictions between Media and Peace // Conference «Journalism Covering Conflict: Norms of

Conduct» sponsored by the Carnegie Commission on Preventing Deadly Conflict at the School of International and Public Affairs. – Columbia University, 1999.

11.Krauthammer Charles Sarajevo Burns. Will We Learn? // Time magazine. – 1992. – 15 June.

12.Benjamin Daniel Hatred Ten Time magazines Over: interview with Lewis MacKenzie // Time magazine. – 1992. – 17 August.

13.Mcallister J.F.O. Atrocity And Outrage // Time magazine. – 1992. – 17 August.

14.Nanny in blue helmet // The Economist. – Vol. 324, Issue 7769. – 1992. – 25 July.

15.Herman Edward Book Review on Media Cleansing: Dirty Reporting Journalism & Tragedy in Yugoslavia, by Peter Brock. – Режим доступу: <http://www.globalresearch.ca/index.php?context=va&aid=1667>.

16.Impact of television on U.S. foreign policy : hearing before the Committee on Foreign Affairs, House of Representatives, One Hundred Third Congress, second session, April 26, 1994. – Режим доступу: http://openlibrary.org/subjects/place:bosnia_and_herzegovina.

17.Tester Keith Compassion, morality, and the media – Philadelphia: Open University Press, 2001.

18.Kaplan Robert A Reader's Guide to the Balkans // The New York Times. – 1993. – 18 April.

19.Church George This Time magazine We Mean It // Time magazine. – 1994. – 21 February.

20.Forces for Peace // The Times (London). – 1993. – 28 January.